

Mike Károly

JÓLÉTI ÁLLAM A POKOLBAN

Götz Aly: *Hitler népállama. Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus*. Atlantisz, 2012, 600 oldal, 4295 Ft

Götz Aly könyve után sem a náci Németországról, sem saját korunkról nem gondolkodhatunk többé úgy, mint eddig. Nem tarthatjuk fenn azt a meggyőződésünket, hogy a nemzetiszocializmus irracionális téboly volt, a múlt sötét erőinek kitörése, amely elmentés mindazzal, amit a háború utáni Európa konszenzusosan nagyra értékel. Közelebb jutunk az igazsághoz, ha helyett úgy tekintünk a Harmadik Birodalomra, mint ami felnagyította és örödi módon megtestesítette mindazt, ami rossz, visszás a modern demokratikus jóléti államban.

Nem arról van szó, hogy a hitleri államnak ne lettek volna sajátos, sajátosan gonosz eszméi – a faji alapú felsőbbrendűség, a zsidókkal szembeni megvetés és gyűlölet –, ám ezek azért tudtak hatni, mert a korszellemhez nagyon is illeszkedő és a mai Európától sem idegen eszmékkel és gyakorlatokkal léptek frigyre. John Lukacs valahol azt írja, hogy az eszméknél fontosabb, mit kezdenek velük az emberek. A nemzetiszocialista eszmék kijelölték ugyan a politikai cselekvés bizonyos irányait, de hogy végül milyen tettekhez vezettek, a német társadalomban jelenlévő más eszmék és a politikai közösség intézményei befolyásolták.

Aly friss szemmel, a 20. század uralkodó politikai ideáinak tágabb kontextusában rekonstruálja a nemzetiszocialista párt eszmerendszerét, majd ragyogó intelligenciával és német alaposággal követi nyomon, mit kezdtek ezekkel az eszmékkel „a németek”. Nem vagyok történész, így nem vállalkozhatok a mű szaktudományos megítélésére. A szerző megközelítését részben elhelyezte a holokauszt kutatás aktuális irányzatai között Gyáni Gábor a *Kommentár* korábbi számában. Hogy komoly tudományos értékű és nagy hatású könyvről van szó, egy percre sem lehet vitás. Ha jól értem, nem kis részben éppen Aly munkássága inspirálta például Ungváry Krisztián figyelemre méltó új könyvét is a Horthy-korszakról.

A szöveg stílusáról és a fordítás színvonaláról sem szeretnék értekezni, mert ehhez túl fontos műről van szó. (Előbbi egy akadémiai történész kritikus szerint „mediatizált”, amit nyugodtan fordíthatunk sziporkázónak; utóbbi élvezhető.) Laikusként egyedül azért mertem belefogni ebbe a recenzióba, hogy a szerző fő téziseit a szintén laikus olvasónak összefoglaljam, és nem titkolt módon propagandát csináljak a könyvnek: legyen ott minden könyvespolcon, és a jövőben senki ne értekezzen a nácizmusról anélkül, hogy ezt a könyvet olvasta volna.

Nézzük először, mit mond Aly a nemzetiszocialista eszmékről. Röviden azt, hogy nemzetiek voltak – és szocialisták. Szocialisták abban az alapvető értelemben, hogy a társadalomra egymással szemben álló, konfliktusban lévő kollektívumok halmazaként

tekintettek. Éppúgy, mint legfőbb németországi riválisaik, a szociáldemokraták, osztályokban gondolkodtak, és az alacsony keresetű rétegek felemelését, a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentését, sőt a különböző státusú csoportok közötti kulturális különbségek felszámolását hirdették. Az osztálykülönbségek felszámolását pedig a náci is a jövedelmeket újraosztó és szolgáltató jóléti államtól várták. Aly nem győzi hangsúlyozni, az NSZK mennyi szociális vívmánya származik a náci időszakból. „Az EU agrárrendszerének, a házastársi adózásnak, a közlekedési szabályoknak, az autók kötelező felelősségbiztosításának, a családi pótléknek, az adózási sávoknak vagy akár a természetvédelemnek az alapjai mind ezekből az időkből valók” (22). Ami „szociális” a „szociális piacgazdaságból”, nem kis részben innen ered.

A nemzetiszocializmus zseniális húzása volt, hogy csavart egyet a szocialista kollektívizmusról. Ahelyett, hogy a „munkások” oldalára állva a „tőkéseket” tette volna meg fő ellenségnek, egy nagyobb kollektívumot állított előtérbe: a „német népet”. A legfőbb kollektív konfliktust pedig a „felsőbbrendű németek” és az „alsóbbrendű idegenek” közötti törésvonalra helyezte át. Miért volt ez vonzó gondolat? Aly szerint azért, mert nem a társadalmi munkamegosztásban eltérő helyet elfoglaló csoportok között indítványozott újraelosztást, hanem külső, harmadik fél rovására. Ezzel egyszerre kecsgetett a szegénység csökkentésével és az osztályellentétek csillapításával. „A német népen belül a legmagasabb fokú népi közösséget és a tanulás lehetőségét mindenkinek, kifelé viszont abszolút uralmi beállítottságot” – tette egyértelművé Hitler (33). Érdekes ezt annyival kiegészíteni, hogy az osztályharcos politika kiteljesítését mindenkor akadályozta, hogy Marx egy kritikus ponton tévedett a kapitalizmus működését illetően. A munkamegosztás különböző szereplői – például a munkaadók és a munkavállalók – közötti kapcsolatnak csak egyik eleme a megtermelt jövedelem elosztása miatti konfliktus. Legalább ilyen fontos a felek egymásrautaltsága és a kooperáció kölcsönösen előnyös jellege. Az osztályharc fikcióját ezért rendkívül költséges a gyakorlatba átültetni. A felsőbb- és alsóbbrendű népek harca is fikció, de kevésbé dűlja szét a (felsőbbrendű) társadalom belső viszonyait. Az antiszemita önműködő összetevője volt ugyan a náci eszmekörnek, de pusztító erőre a Volk kollektivistája összekapcsolódva tett szert.

Hogyan lépett működésbe a harmincas évek német társadalmában a völkisch szocialista ideológia? A bevett politikai narratíva szerint az NSDAP az elrettentő példa arra, miként kerülhet demokratikus úton hatalomra egy antidemokratikus, önkényuralmi rendszert kiépítő párt. Bár a hatalom megragadásának fontos eleme volt a népképviselőlet alkotmányos szabályainak kezdeti elfogadása, majd felülírása, és a politikai ellenfelekkel szembeni jól célzott terror, a létrejövő rendszer jellegét mégsem írják le kielégítően az „önkényuralmi”, „autoriter” vagy „antidemokratikus” jelzők. Aly szerint az 1938-ra megszilárdult rezsim természetét legtalálósabban Mussolini *democrazia totalitaria* fogalma ragadja meg.

Manapság a közbeszédben, sőt a politikai filozófia jelentős részében a „demokratikus” a politikai jó szinonimája. Ha ezt elfogadjuk, a jelzót megértő elemzésre nem, csak értékelésre használhatjuk. Éppen Aly könyve világít rá, hogy ez a szokás rendkívüli mértékben gátolja a 20. század történelmének megértését. Milyen értelemben volt Hitler

uralma demokratikus azután, hogy felszámolta a többpártrendszer és a parlamentarizmust? Abban az értelemben, hogy mindvégig a széles néprétegek támogatásától függött, és a politikai cselekvését a tömegtámogatás fenntartása közvetlen módon motiválta. Aly egyik központi, gazdagon illusztrált tézise, hogy Hitler gazdaság- és szociálpolitikája a populista osztogató politika szélsőséges verziója volt, amit a rövidtávú támogatottság maximalizálása motivált. Uralma sokkal kevésbé volt tekintélyi alapú (pace Adorno), mint Churchillé, akivel „ellentétben Hitler soha nem kockáztathatott meg egy »vért és gyötrelmet, könnyeket és verejtéket« ígérő beszédet” (375). Az önkényuralom hasonlóan pontatlan kifejezés: a német nép legnagyobb része felé egyáltalán nem viselkedhetett önkényesen: a támogatását „újra meg újra meg [kellett vásárolnia] szociális jótéteményekre alapozó, folyamatos megvesztegetéssel” (375).

Vaskezű diktatúra helyett a nép által fölemelt, a nép kedvéért folyamatosan rögtönző, a támogató közhangulat vékony jegén táncoló kalandorbanda képét rajzolja fel Aly. Az pedig, hogy a náci uralom – a szerző szavaival – „szívességi diktatúraként” valósult meg, messzemenően befolyásolta, hogyan ültették át a gyakorlatba a nemzetiszocialista eszméket. A megvalósításuk minden képzeletet felülmúlóan brutális jellege ugyanis jelentős részben abból a politikai szükségszerűségből fakadt, hogy megőrizték az „átlagfogyasztó” legalább passzív rokonszenvét. A német városok kibombázott családrait franciaországi zsidóktól elkobzott bútorokkal vigasztalták. A birodalmi költségvetés lyukait – az alacsony keresetűek adóterhének alacsonyan tartása mellett – a zsidó polgárok tulajdonának „árjásításából”, majd egyre inkább a haláltáborokba hurcoltaktól rablott vagyontárgyak értékesítéséből származó bevételekből fedezték. Az élelmiszer-fejadagokat, sőt a német lakosság élvezeti cikkekkel való ellátását pedig a megszállt országok kifizetésével, éhínségbe taszításával tartottak fenn olyan szinten, hogy az 1945 tavaszán Németországba érkező szövetségesek a városok romjai között meglepően „rózsás, élénk, ápolt és igen jól öltözött” embereket találtak. „Aki az egyszerű németek millióinak biztosított előnyökről nem akar beszélni, annak a nemzetiszocializmusról és a holokausztról hallgatnia kell” – summázza a szerző (408).

Ebben az összefüggésrendszerben nevezi Aly a háborús hódításokat rablójáratoknak, és beszél a „zsidókkal szemben elkövetett rablógyilkosságról”. Hitleréket rövid úton utolérte minden populista rémálma: az elszabaduló költségvetési hiány. A lakosságot a magas jövedelműek kivételével nem terhelhették, a márka vásárlóerejét tartaniuk kellett, különben elvesztették volna támogatásukat a nép körében. Megoldásként a nemzetiszocializmus eszmei keretei között elsősorban a hódítások kínáltak. („Egyértelmű, van egy hiányzó összegünk. Viszont van egy Ausztriánk is” – így Goebbels 1938 tavaszán.) Az adósság azonban egyszerűen túl nagy volt. Ezért nem engedhették volna meg 1940-ben, a „német népi föld” egyesítése után a győztes békét: a birodalmi kormány nem tudott volna helytállni a felvett hitelekért. Az elhúzódó háborúban azután a „költségvetés konszolidációjának kérlelhetetlen törvényei” az európai országok kifizetésének egyre elvetemültebb formáira ösztönözték a birodalom kormányzatát.

Ezzel karöltve bontakozott ki a zsidók elleni genocídium, amely kritikus időszakokban enyhítette a birodalmi költségvetés éhségét. A náci ideológia ledöntötte a morális

gátakat a zsidókkal szembeni fellépés előtt. A zsidó vagyon kisajátítása, majd a holokauszt azonban nem egyszerűen egy eszme kérlelhetetlen megvalósítása volt. A folyamat elválaszthatatlanul összefonódott a hitleri kormányzat jóléti populizmusával. Ez tette politikailag kifizetődővé, sőt Aly szerint egyenesen szükségessé a zsidó vagyon megszerzését és az éhes szájak számának csökkentését. S a populizmus volt az, ami elaltatta sok német lelkiismeretét.

Am hiába lett volna belpolitikailag indokolt Európa kifosztása és a zsidók meggyilkolása, ha a német államszervezet nem lett volna képes és hajlandó a célok megvalósítására. Aly történetében a politikai populizmusra épülő hatalomgyakorlás mellett a másik kulcstényező, ami befolyásolta a nemzetiszocialista eszmék megvalósulását, a szakértő államigazgatás együttműködése volt. A néptömegek támogatása szempontjából kritikus volt az apparátus „hangtalan” (*geräuschlos*) működése. A náci állam e téren is korának gyermeke volt. Aly részletesen elemzi, hogyan alkalmazta a 20. (és 21.) század bevett gazdaságpolitikai eszközeit, és követte el velük a szokásos visszaéléseket – a szokásosnál sokkal durvább formában. A deficitfinanszírozást már említettem (mértékét jól jelzi, hogy Hitler nem engedte a birodalmi költségvetések nyilvánosságra hozatalát). A lehangtalanabb, ezért legnagyobb visszaélésekre lehetőséget adó eszköz azonban a monetáris politika. A fedezet nélküli pénzkibocsátás kísértésével minden kormányzat szembesül, amely feladja a nemesfémfedezet elvét. A birodalmi jegybank vezetésével a náci Németország óriási pénzügyi svindlibe fogott, amely rövid távon igen sikeresnek bizonyult. Az elfoglalt országok egy részében márkában denominált „birodalmi pénztárjegyekkel” fizettek a rekvirálásokért és a hadsereg beszállítóinak. E bankjegyeket a polgárok azután saját országuk valutájára válthatták át, országuk jegybankja pedig a beszédett „pénztárjegyekért”... nem kapott semmit. Ha nem akarta, hogy a saját fizetőeszköze teljesen elértektelenedjen, kénytelen volt a rekvirálások fedezetét az adók (brutális) megemeléséből előteremtteni. A kifosztás lehető legelegánsabb módja volt ez: a megszállók „fizettek” a polgároknak az elvett javakért, majd a megszállt államon keresztül adók formájában rájuk terhelték ennek költségeit.

A könyv hosszú fejezeteken keresztül mutatja be, milyen ötletességgel teremtették elő a jegybank, az államigazgatás és a hadsereg szakértői a háborúhoz szükséges és a költségvetési összeomlás elkerüléséhez mindig éppen csak elégséges forrásokat. Nem Aly az első, aki rámutat, hogy hamis az a kép, amely szerint a náci államgépezetet a parancsok vak teljesítésének logikája uralta volna. Valójában a „poroszos” hierarchikus struktúrák megerősítése helyett éppen a modern menedzsmenteszközök: a decentralizáció, a kreatív szakértelem hasznosításának ösztönzése jellemezték. A birodalomépítés és a hódító háborúk „gigászi” feladatokat adtak, vonzó kihívást jelentettek különösen a fiatalok számára, akik társadalmi háttértől függetlenül gyorsan emelkedhettek a ranglétrán, ha jól oldották meg a rájuk bízott feladatokat.

A nemzetiszocialista párt nem tudta és nem is nagyon akarta szoros uralma alá vonni a tisztviselőket. Ehelyett alkut kötött velük: a belpolitikai és háborús céljai feltétlen támogatását kérte tőlük, cserébe pedig a keményen betartandó politikai kereteken belül a szakmai önmegvalósítás szabadságát adta, karriert kínált – és persze sokaknak megfelelő

részt is a koncból. A populista politika és a szakértelem viszonya persze így sem lehetett konfliktusmentes. Paradox módon azonban éppen az segítette a nemzetiszocialisták hatalomban maradását, hogy a rendszer keretein belül teret hagytak a szakmai vitáknak, a tisztviselői függetlenségnek. Ez tette lehetővé, hogy a politikai célok megvalósításában rendre elmenjenek a még éppen lehetségesig, de ne tovább. Az államigazgatás mellett hasonló hallgatólagos paktumot kötött a kormányzat a bankokkal és a nagyvállalatokkal is, amelyeknek az árjásításban és a kényszermunka-programokban jutott fontos szerep.

A népi képzeletben, a közéleti vitákban, de még a tudományos munkák jelentős részében is a náci Németország a háború utáni demokratikus Európa ellenpontja. A Másik. A Sötét Oldal. Mordor. Aly egy jottányit sem mérsékli az erkölcsi ítéletet, sőt – ha még lehet – súlyosbítja. Mégis azt mondja, hogy a nemzetiszocializmus jelentős részben hasonló elemekből építkezett, mint a modern demokratikus jóléti állam. Rövid életű, de annál pusztítóbb sikere nem érhető meg ezen elemek nélkül. Miért fontos ezt megértenünk? Úgy vélem, elsősorban éppen azért, mert ma Európában a náci állam és vezetője a politikai, sőt emberi gonoszság legtöbbit hivatkozott megtestesítői. Ha a politikai erkölcstelenségről, bűnökről gondolkodunk, a háttérben mindig ott van a náciizmus és ott van Hitler. Elemi fontosságú ezért, hogy a lehető legjobban megértsük e gonoszság természetét.

Ami 1933 és 1945 között Németországban történt, egyrészt éles történelmi fényt vetít a tömegdemokrácia, a jóléti célú állami újraelosztás és a független bürokratikus szakértelem árnyoldalaira, a köztük és a potenciálisan gyilkos eszmék közötti affinitásra. Egyszermind arra tanít, hogy Mordor nem úgy működik, mint a mesében. A sötét oldalon nem egyszerűen démoni Obersturmbannführerek menetelnek jeges fegyvelemmel, egy vezér tekintetével hátuk mögött egy titánian gonosz cél felé. Bármilyen sok igazság van az ilyen képekben, bármilyen hasznosak is lehetnek a lelkiismeret felkeltésére, a valóság fontos elemeitől tekintenek el, és ezért nem helyezik biztos alapokra erkölcsi ítéletünket. Ahhoz, hogy Adolf Hitler démoni karizmája és akarnoksága érvényesülni tudjon, fausti alkukat kellett kötnie a társadalom különböző csoportjaival: az állampolgárokkal-fogyasztókkal, az államigazgatással, a hadsereggel, a gazdasági vállalkozásokkal. Olyat kellett kínálnia, ami összhangban volt az emberek teljesen hétköznapi vágyaival: anyagi biztonságot és a felemelkedés ígérését, könnyebb családalapítást, karriert, előrejutást a társadalom ranglétráján.

A másik tanulság, hogy a nagyszabású „világtörténelmi” célok szólamai mögé bújva a náci elit tényleges cselekvését a saját hatalmának rövidlátó, gerinctelen megőrzése irányította. Abban, hogy Hitler birodalma azzá fajult, amivé, az elvetemültség mellett komoly szerepet játszott a gyávaság is. Ludwig Erhard megsemmisítő ítélete szerint Hitlerből és társaiból valójában hiányzott „a felelősségvállaláshoz szükséges bátorság” (374).